

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 5.

ΑΙ ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΚΥΡΙΩΣ ΑΓΩΓΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

§ 1. Τὸν διδάσκαλον οἱ θεωρητικοὶ τῆς ἀγωγῆς ἐν Βυζαντίῳ ἤθελον, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἀφ' ἐνὸς μὲν τελείαν ἠθικὴν προσωπικότητα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπιστημονικῶς, παιδαγωγικῶς καὶ διδακτικῶς ἀρτίως κατηρτισμένον, ὥστε νὰ δύναται νὰ διδάσκη ἅμα καὶ νὰ παιδαγωγῇ τοὺς μαθητὰς του. Ὅπως δὲ βοηθήσουν τοῦτον εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῆς διπλῆς ταύτης ἀποστολῆς του, ἠσχολήθησαν οὗτοι ἐνδελεχῶς καὶ μὲ προβλήματα παιδονομίας καὶ κυρίως ἀγωγῆς, ἅτινα διεπραγματεύθησαν κατὰ τρόπον ἐξόχως ρεαλιστικόν. Διεμόρφωσαν οὕτω πλήρες σύστημα ὁδηγητικῆς, διακρινόμενον διὰ τὴν τάσιν πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἀκροτήτων, εἰς τὰς ὁποίας ὁδηγοῦν τόσον ἡ αὐταρχικὴ ὅσον καὶ ἡ ἐλευθεριάζουσα παιδαγωγικὴ, διὰ τὴν ἀγάπην πρὸς τὸ ἀναπτυσσόμενον ἄτομον καὶ διὰ τὸν σεβασμὸν πρὸς τὴν κοινωνίαν, τῆς ὁποίας μέλη προωρίζοντο νὰ γίνουιν οἱ διαπαιδαγωγούμενοι. Ἐν τῇ πράξει βεβαίως δὲν ἐφηρμόσθησαν πιστῶς, οὔτε εἰς εὐρείαν κλίμακα αἱ σοφαὶ τῶν ὑποδείξεις· πολλάκις μάλιστα ἡ παιδαγωγικὴ πράξις ἠκολούθησεν ἐντελῶς ἀντίθετον κατεύθυνσιν. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου ὅμως θὰ γίνῃ ὁ προσήκων λόγος εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης ἡμῶν, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συστήματος τῶν Βυζαντινῶν. Ἐνταῦθα θὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν δι' ὀλίγων παράθεσιν καὶ

ανάπτυξιν θεωρητικῶν τινῶν περὶ τῆς ὀρθῆς «παιδαγωγίας» ἀντιλήψεων τῶν Βυζαντινῶν.

§ 2. Ὅτι ἡ διεξαγωγή πάσης διδασκαλίας προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν παιδονομίας τινός, σαφῶς κατενόησαν οἱ Βυζαντινοὶ παιδαγωγοί. Πλὴν τῆς ὀρθῆς μεθοδολογίας εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς διδασκαλίας συμβάλλουν κατ' αὐτοὺς καὶ ἄλλοι, ἐξ ἴσου σπουδαῖοι, ὄροι. Καίτοι ἀπετέλει κοινὴν εἰς πάντας πίστιν, ὅτι, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἀριστοτέλης, «μετὰ πόνου ἢ μάθησις» (1), ἐν τούτοις ἤθελαν ὅπως ἢ καθ' αὐτὸ διδασκαλία διεξάγεται ἐντὸς εὐαρέστου ἀτμοσφαίρας, ὡς διευκολυνούσης τὰ μέγιστα τὴν μάθησιν καὶ τὴν διατήρησιν τῶν μανθανομένων ἐν τῇ ψυχῇ. Κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον, συμφωνοῦντα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μὲ τὸν Πλάτωνα, «βίαιον μὲν γὰρ μάθημα φύσις οὐ πέφυκε παραμένειν, τὰ δὲ μετὰ τέρψεως καὶ χάριτος εἰσδυόμενον μονιμώτερόν πως ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ἐνιζάνει» (2). Τοῦτο βεβαίως οὐδόλως σημαίνει χαλάρωσιν τῆς σχολικῆς πειθαρχίας. Ὁ διδάσκαλος πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἐξασφαλίζῃ ἡσυχίαν, τάξιν καὶ τὴν προσοχὴν τῶν μαθητῶν τοῦ πρὸς τὰ διδασκόμενα. Τοὺς πρὸς τοῦτο λόγους μετὰ γλαφυρότητος καὶ πειστικότητος παραθέτει ὁ αὐτὸς ἱεράρχης, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ λόγος τοῦ διδασκάλου «κἂν μὲν εὖρη γαλήνην βαθεῖαν καὶ ἡσυχίαν, ὥσπερ λιμέσιν εὐδαίαις καὶ ἀχειμάστοις, ταῖς ἀκοαῖς τῶν μανθανόντων ἐγκαθορμίζεται. Ἐὰν δέ, ὡς ζάλη τις τραχεῖα, ὁ παρὰ τῶν ἀκουόντων θόρυβος ἀντιπνεύσῃ, ἐν μέσῳ ἀέρι διαλυθεὶς ἐνανάγησε». Διὰ τοῦτο, συνεχίζει, «ποιήσατε τοίνυν γαλήνην τῷ λόγῳ διὰ τῆς σιωπῆς. Ἴσως γὰρ ἂν τι φανεῖη χρήσιμον ἔχων τῶν ἀγωγίμων» (3). Ἐγνώριζον ὁμῶς οἱ Βυζαντινοὶ παιδαγωγοὶ ὅτι ἡ διατή-

(1) Μ. Γεδεών: «Τυπικόν... Μονῆς Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου», σσ. 49-50, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς παιδείας ὡς «πράγματος οὐκ εὐπορίστου, ἥκιστα δὲ χωρὶς ἰδρώτων καὶ συχνῶν καμάτων ληπτοῦ».

(2) Μ. Βασιλείου Ὁμιλία εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν, *Migne E. Π.* 29, 213.

(3) Τοῦ αὐτοῦ Ὁμιλία Γ΄ εἰς τὸ «Πρόσεχε σαυτῶν», *Migne E. Π.* 31, 200.

ρησις ἡσυχίας καὶ τάξεως, ἐν ᾧρα διδασκαλίας καὶ καθ' ὄλην τὴν διδακτικὴν ἡμέραν καὶ ἡ ἐξασφάλις τῆς προσοχῆς τῶν μαθητῶν πρὸς τὰ διδασκόμενα δὲν εἶναι εὐχερὲς ἔργον. Διότι τῆς παιδικῆς καὶ ἐφηβικῆς ἡλικίας χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα εἶναι «ὁ μετεωρισμὸς καὶ ὁ ταραχος καὶ ὅσα τὰ τοιαῦτα τῇ νεότητι, οὐχὶ δὲ καὶ ἐν τῷ γῆρα»⁽¹⁾. Τὴν ψυχολογικὴν ταύτην ἀλήθειαν δεόν νὰ ἔχη πάντοτε κατὰ νοῦν ὁ διδάσκαλος. Τοῦτο ὅμως σημαίνει, ὅτι θὰ ἐξαναγκασθῇ πολλάκις νὰ χρησιμοποίησῃ διάφορα παιδοκομικὰ μέτρα, διὰ νὰ ἐξασφάλισῃ τὴν ποθητὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν προσοχὴν τῶν μαθητῶν ἐν ᾧρα διδασκαλίας. Τοιαῦτα δὲ μέτρα ἠδύναντο νὰ εἶναι ἡ διαρκὴς ἐπιτήρησις τῶν μαθητῶν, ὁ ἔλεγχος τῶν ἀπροσεκτούντων⁽²⁾, ἡ τιμωρία αὐτῶν κλπ. Εἰς τὸν ἔλεγχον ἰδιαιτέρως ἀπέδιδον μεγάλην σημασίαν, λόγῳ τῆς ἀποτελεσματικότητός του, ὀφειλομένης εἰς τὸ γεγονός ὅτι δι' αὐτοῦ θίγεται ἡ φιλοτιμία τοῦ μαθητοῦ: «Ἵπὲρ δὲ τοῦ μὴ συνεχῶς ἐγκαταλαμβάνεσθαι τοῖς ἀπηγορευμένοις ὁ τοιοῦτος φεύγοι ἂν τὰς τῶν ἀτόπων ἐννοίας καὶ συνεχῶς ἑαυτὸν ἐκ τῶν ἀτόπων ἀνακαλέσεται, τὴν ἐκ τῶν ἐλέγχων αἰσχύνην φοβούμενος»⁽³⁾, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Μ. Βασιλείος. Ὁ ἔλεγχος ὅμως δεόν νὰ γίνεται μετὰ περισκέψεως καὶ φειδοῦς, διότι καὶ ἐνοχλητικὸς εἶναι «καὶ διὰ τῆς συνηθείας τοῦ ἐλέγχου εἰς ἀναισθησίαν ἄγει καὶ καταφρόνησιν»⁽⁴⁾. Ἐπίσης ὁ διδάσκαλος θὰ προβαίη καὶ εἰς ἐπιβολὴν ποινῶν, ὡσάκις παρίσταται ἀνάγκη. Εἰς ἀπάσας ὅμως τὰς περιπτώσεις δεόν νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ ἀτομικό-

(1) Τοῦ αὐτοῦ: «Κεφάλαια τῶν ὄρων, τῶν κατ' ἐπιτομήν», Migne E.Π. 31, 1141.

(2) Μ. Βασιλείου «Κεφάλαια τῶν κατὰ πλάτος ὄρων» § 16', Migne E.Π. 31, 956: «Καὶ ἡ προσοχὴ δὲ τῆς διανοίας», γράφει, «καὶ ὁ τοῦ μὴ μετεωρίζεσθαι ἐθισμὸς, εὐκόλως ἂν διὰ τῆς ὀρθῆς ἀγωγῆς τοῖς τοιοῦτοις ἐγγίγνοντο, εἰ παρὰ τῶν ἐπιστατούντων συνεχῶς ἀνακρίνοντο ποῦ ἔχουσι τὴν διάνοιαν καὶ τί στρέφουσι τοῖς λογισμοῖς».

(3) Αὐτ. στ. 956.

(4) Ἀρχιμανδρ. Δωροθέου Διδασκαλίαι Ψυχωφελεῖς Διάφοροι. Migne E.Π. 88, 1800.

της τοῦ μαθητοῦ.

§ 3. Πέραν τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς δεούσης, διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον διεξαγωγὴν τῆς διδασκαλίας, σχολικῆς πειθαρχίας, ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ ἐξασφαλίσῃ καὶ τοὺς ὄρους ἐκείνους, οἵτινες θὰ συντελέσουν εἰς τὴν ὀρθὴν διαπαιδαγωγίαν τῶν μαθητῶν του—εἰς τὴν διάπλασιν δηλονότι τοῦ ἠθους, τοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς προσωπικότητος αὐτῶν. Τὸ ἔργον δὲ τοῦτο ἐθεωρεῖτο καὶ ἦτο κατὰ πολὺ δυσχερέστερον καὶ σοβαρώτερον τοῦ πρώτου, λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ μαθητὴς ἐρχόμενος εἰς τὸ σχολεῖον ἔχει ἤδη ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνετράφη. Χάρις εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ οἰκογενειακοῦ ἰδίᾳ περιβάλλοντος ἀπέκτησεν οὗτος ὠρισμένους τρόπους συμπεριφορᾶς, ὠρισμένας ἔξεις, καλὰς καὶ κακὰς. Ἀλλὰ καὶ διαρκούσης τῆς ἐν τῷ σχολείῳ φοιτήσεώς του ἐξακολουθεῖ νὰ δέχεται τοιαύτας ἐπιδράσεις, εἰς τὰς ὁποίας προστίθενται εἰς τὸ ἐξῆς καὶ ἕτεροι, ἐκ τοῦ εὐρύτερου περιβάλλοντός του προερχόμενοι, αἰτινες ἄλλοτε ὑποβοηθοῦν καὶ ἄλλοτε παρακωλύουν τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς—τῆς «παιδαγωγίας» τῶν μαθητῶν. Ὡστε ὁ διδάσκαλος εἶχε νὰ ἐπιτελέσῃ πολὺπλοκον καὶ ἐπίπονον ἔργον. Πρωτίστως ἔπρεπεν οὗτος νὰ διαγνώσῃ τὰ τυχόν ἐλαττώματα καὶ κακὰς γενικῶς ἔξεις ἐνὸς ἐκάστου τῶν μαθητῶν αὐτοῦ καὶ μετὰ ταῦτα νὰ προβῆ ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν ἐνεργεῖαν τῆς ἐκκριζώσεώς των καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς μίαν συστηματικὴν καὶ ἐντατικὴν προσπάθειαν ἐμφυτεύσεως εἰς τὴν ψυχὴν τῶν τροφίμων του τῶν ἀντιστοίχων καὶ ἄλλων ἀρετῶν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀρκετόν. Διότι ὁ ἀναπτυσσόμενος ἄνθρωπος εἶναι διαρκῶς ἐκτεθειμένος εἰς πειρασμοὺς καὶ ἐνδέχεται ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ὑποπέσῃ ἐκ νέου εἰς σφάλματα καὶ νὰ ἀνακτήσῃ ὠρισμένας παλαιὰς ἔξεις καὶ ἐλαττώματα ἢ νὰ ἀποκτήσῃ νέα. Ἐπομένως ὁ διδάσκαλος ἔπρεπε, ἐφ' ὅσον ἠθελε νὰ ἐπιτελῆ εἰς τὸ ἀκέραιον τὴν ἀποστολήν του, νὰ εὐρίσκεται εἰς διαρκῆ ἐπιφυλακὴν, παρακολουθῶν τοὺς μαθητὰς του ὄχι μόνον ἐντὸς, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τοῦ σχολείου. Οὕτως ἀντελαμβάνοντο τὸ παιδαγωγικὸν ἔργον τοῦ διδασκάλου οἱ παιδαγωγοὶ τῶν Βυζαντινῶν, τὸ ὁποῖον κατ' οὐδὲν διέφερε τοῦ ἔργου τοῦ καλοῦ κληρικοῦ, ὡς τὸ καθορίζει ὁ πα-

τριάρχης Γερμανός Β' (1). Ἐνδιαφέρει, ὅθεν, νὰ γνωρίσωμεν τίνι τρόπῳ ὤφειλον νὰ ἐνεργοῦν οἱ διδάσκαλοι πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ἀνωτέρω.

§ 4. Τὸ ἔργον τῆς «παιδαγωγίας» οἱ Βυζαντινοὶ διέκρινον εἰς προληπτικὸν καὶ κατασταλτικόν. Μεγίστην ὄντως σημασίαν ἀπέδιδον εἰς τὴν προληπτικὴν ἀγωγὴν, διότι αὕτη παρεμποδίζει τὴν διολίσθησιν τῶν νέων πρὸς τὸ κακὸν καὶ τὸν σχηματισμὸν ἀνεπιθυμητῶν ἔξεων. Καθιστᾷ αὕτη ἀποδοτικώτερον τὸ ὅλον τῆς ἀγωγῆς ἔργον, διότι ἐὰν ὁ παιδαγωγὸς ἐνεργήσῃ ἀφοῦ σχηματισθῶν αἱ κακαὶ ἔξεις καὶ ἐρριζωθῶν βαθέως εἰς τὴν ψυχὴν τῶν παιδαγωγουμένων, οὐδεὶς δύναται νὰ ἐγγυηθῇ περὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἐπεμβάσεως ταύτης. Ἐκ πείρας ἐγνώριζον ὅτι ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ νέου εἰς τὴν εὐθείαν ὁδὸν ἦτο ἔργον δυσχερέστατον. «Ρᾶον γὰρ ἀπ' ἀρχῆς μὴ ἐνδούναί τῃ κακίᾳ καὶ προϊούσαν διαφυγεῖν ἢ προβαίνουσιν ἀνακόψαι καὶ φανῆναι ταύτης ἀνώτερος» (2), λέγει ὁ Γρηγόριος. Γενικῶς δὲ οἱ Βυζαντινοί, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι, ἐπίστευον ὅτι «ἐγχερονίζον ἦθος φύσεως κραταιότερόν ἐστιν καὶ μικρὰ μὴ κωλυόμενα ἀμαρτήματα φύεται καὶ ἐπιδίδονται πρὸς μέγεθος συναυξάνοντα» (3) Ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης εἰς τινὰ συζήτησίν του, περὶ θείων καὶ ἀνθρωπείων νόμων—ἦτοι περὶ τῆς Χριστιανικῆς ἐναντι τῆς

- (1) Λαγοπάτη Σ.Ν. «Γερμανός Β' πατριάρχης...» σ. 235 : «Καὶ σπουδάζομεν πρῶτον μὲν ἀνακαθαίρειν αὐτὰς (τὰς ψυχὰς) ἐκ τῶν ἀκανθῶν..., εἶτα τῶν ἀρετῶν καταβαλεῖν τὰ σπέρματα καὶ μετὰ τοῦτο ἀνθίστασθαί τε καὶ ἀντιμάχεσθαι πρὸς τοὺς ἀφανεῖς ἐπηρεαστὰς καὶ τῶν καλῶν ἀπάντων λυμαντικούς καὶ ὑπερεύχεσθαι τῶν καταβληθέντων ἰδοῦν ἐν τάχει τὴν ρίζοβόλησιν καὶ μηδὲ οὕτω ἀναπεσεῖν, ἀλλὰ καὶ ἔτι δεδοικέναι περὶ τοῖς καλοῖς λητοῖς· ἐπάγεται γὰρ πολλάκις καὶ μετὰ τὴν βλάστην καὶ καύσων φθορεῖς... καὶ ὄχλος ἄλλων μυρίων κακῶν.»
- (2) Βλ. γνώμην Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἰς Ἀντώνιον Μέλισσα : Λόγοι Β' Βιβλίου, Λόγος 80ὸς «Περὶ συνηθείας καὶ ἔθους.» Migne E.Π. 136, 1197.
- (3) Ἀντώνιος Μέλισσα. Αὐτ. στ. 1200.

υπό των ανθρώπων νομοθετούμενης αγωγῆς—παρέχει ἡμῖν υπέ-
 ροχον ἀνάλυσιν τοῦ ἔργου καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς προλη-
 πτικῆς αγωγῆς: «Οἱ μὲν γὰρ ἱεροὶ χρησμοὶ τὰ δέοντα καὶ πρέ-
 ποντα νομοθετήσαντες, ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν τῇ πρώτῃ ἡλικίᾳ
 τοὺς διδασκάλους ἐφιατᾶσι τῆς ἀρετῆς κωλύοντες εἰσκωμά-
 σαι τὴν πονηρίαν. Οὗτος γὰρ ἄριστος διδασκαλίας⁽¹⁾
 τρόποσ, οὐκ ἐπιτρέψαντος πρότερον κρατῆσαι
 τὴν κακίαν, ὑστερον δὲ μηχανᾶσθαι ὅπως ἐξελαθείη· ἀλλ'
 ἐν προοιμίῳσ πάντα ποιεῖν καὶ πραγματεύεσθαι,
 ὥστε ἄβατον αὐτῇ εἶναι τὴν ἀνθρωπείαν φύσιν. Οἱ δὲ ἔξωθεν
 νομοθέται τότε ρυθμίζουσιν αὐτὴν, ὅταν διαστραφεῖσα τύχηη»⁽²⁾.
 Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι τὸ ἔργον τῆς κατασταλτικῆς αγω-
 γῆς θὰ ἦτο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον περιορισμένον—ἢ καὶ ἀνύ-
 παρκτον—ἐὰν ἡ ὀρθὴ προληπτικὴ αγωγή ἐλάμβανε χώραν κατὰ
 τὴν παιδικὴν καὶ ἐφηβικὴν ἡλικίαν. Τὴν γνώμην ταύτην φέρε-
 ται ὑποστηρίζων ὁ Πηλουσιώτης ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ λόγου του⁽³⁾.
 Τὴν προληπτικὴν αγωγήν ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ὠφείλου
 νὰ ἀσκοῦν οἱ διδάσκαλοι—καὶ οἱ γονεῖς—διὰ συνεχοῦς ἐπαγρυ-
 πνίσσεως καὶ ἐπιτηρήσεως τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων, διὰ τῶν
 ρουθεσιῶν, παραινήσεων, ἀπειλῶν κλπ. μέσων. Ὁ ἱερός Χρυσό-
 στομος, λ.χ., συμβουλεύει ὅπως «πάσης μὲν γὰρ κακίας ἀπά-
 γωμεν τοὺς νέους... πανταχόθεν τοίνυν αὐτοὺς τειχίζομεν συμ-
 βουλαῖς, παραινήσεσι, φόβοις, ἀπειλαῖς»⁽⁴⁾, ὑπὸ τὴν προϋπό-
 θεσιν φυσικὰ ὅτι θὰ γίνεται χρῆσις ἐνὸς ἐκάστου τῶν μέτρων
 τούτων εἰς τὴν ἐνδεδειγμένην στιγμήν καὶ περίπτωσιν. Διότι,
 «τὸ συμπεριφέρεσθαι μετ' ἐπεικειίας», γράφει ἀλλαχοῦ, «ὅταν ἡ

(1) Ὁ ὄρος «διδάσκαλος» χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν
 εὐρείαν ἐννοίαν τοῦ «παιδαγωγοῦ—διδασκάλου». Βλέ-
 πε σχετικῶς ἀνωτέρω σελ. 104. σημ. 3.

(2) Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. II, ἐπιστ. 188,
 «Ἰσιδώρῳ διακόνω». Migne E.Π. 78, 637.

(3) Αὐτ. «Οὐ γὰρ ἀνδράσι γενομένοις κολάσεις ἀπειλεῖν ἐχρήν,
 ἀλλὰ παῖδας ὄντας ρυθμίζειν καὶ ἀναπλάττειν καὶ οὐκ ἂν
 ἴσως τῶν μετὰ ταῦτα ἐδέησεν ἀπειλῶν...».

(4) Ἰωάννου Χρυσοστόμου: «Περὶ Ἀννης Λόγοι Ε'». Ὁμι-
 λία Β' Migne E.Π. 54, 652.

αυστηρότης είναι τὸ ἐνδεικνυόμενον μέτρον, τοῦτο δὲν εἶναι χαρακτηριστικὸν διδασκάλου, ἀλλὰ λυμεῶνος» τῆς νεανικῆς ψυχῆς (1), ἀλλὰ καὶ διότι καὶ ἡ ἀτομικότης τῶν παιδαγωγουμένων ἐπιβάλλει διάφορον αὐτῶν μεταχειρίσιν. Τὴν τοιαύτην ἀγωγὴν φαίνεται ὅτι ἐπεκρότουσαν καὶ ἠκολούθουν ἐν τῇ πράξει—καὶ οἱ μετέπειτα ζήσαντες Βυζαντινοί, χωρὶς νὰ ὑποτιμοῦν βεβαίως καὶ τὴν ἀξίαν τῆς κατασταλτικῆς ἀγωγῆς. Ὁ Μιχ. Ψελλὸς π.χ. μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ θυγάτηρ του ἤγετο εἰς διαρκῆ τελειοποίησιν ὑπὸ τὴν ἀμεσον ἐπαπτεῖαν καὶ τῇ βοήθειᾳ τῆς μητρὸς της «τὸ μὲν εἰργασμένη, τοῦτο δὲ ὑπὸ τῶν γνωμικῶν κινήματων καὶ μητρικῶν παιδευμάτων ἀνθελκομένη» (2).

§ 5. Μέσα προληπτικῆς καὶ κατασταλτικῆς ἀγωγῆς: Πλὴν τῆς ἐπιτηρήσεως, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, ἐχρησιμοποιοῦντο πλείστα ὅσα μέσα, ὅπως ἡ νουθεσία, ἡ συγγνώμη, ἡ ἀγάπη τοῦ διδασκάλου καὶ τὸ παράδειγμα αὐτοῦ, ἡ ἀμοιβὴ καὶ ἡ ποινὴ. Ἡ νουθεσία συνιστᾶτο θερμῶς, καθ' ὅσον ἦτο ἐν ἐκ τῶν ἠπιωτέρων μέσων παιδονομίας καὶ ἀγωγῆς. Ἐργον τοῦ καλοῦ διδασκάλου, λέγει ὁ Πηλουσιώτης, δὲν εἶναι νὰ «θέλγη» ἀλλὰ νὰ νουθετῇ τοὺς μαθητὰς του (3). Ἡ ἀποτελεσματικότης ὅμως τῆς νουθεσίας ἐξαρτᾶται τὰ μέγιστα ἐκ τῆς δεξιότηχειας τοῦ νουθετοῦντος, ἐκ τοῦ τρόπου καὶ τοῦ χρόνου χρήσεως αὐτῆς. Οὕτω προκειμένου, ἐπὶ παραδείγματι, περὶ ἐκριζώσεως παλαιᾶς ἐσφαλμένης δοξασίας, ὁ νουθετῶν «οὐκ εὐθὺς τάναντία φράζειν χρή, ἐπεὶ καταγέλαστος ἔσται καὶ κωμωδηθήσεται ὑπὸ τῶν προκαταληφθέντων τῇ ἐναντία ψήφω· ἀλλὰ πρότερον ὑπορύξαντα καλῶς δι' ἑτέρων πολλῶν τότε εἰς τοῦναντίον περιτρέπειν· οὕτω γὰρ εὐπαράδεκτος ἔσται καὶ τὴν πειθῶ δημιουργήσει» (4). Τοῦτο σημαίνει ὅτι—ἐὰν πρά-

(1) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος: Migne E.Π. 61, 611.

(2) Μιχ. Ψελλοῦ «Ἐγκώμιον εἰς τὴν θυγατέρα αὐτοῦ...» Κ. Σάβα Μ.Β. τόμ. Ε' σ. 64.

(3) Ἰσιδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί, Βιβλ. V, ἐπιστ. 236 «Ζήνωνι» Migne E.Π. 78, 1504: «Νουθετεῖν, ὧ σοφώτατε, χρή τοὺς νέους, οὐ θέλγειν».

(4) Τοῦ αὐτοῦ: Βιβλ. V. ἐπιστ. 330 Migne E.Π. 78, 1525-28.

γματι ἐπιθυμοῦμεν τὴν ἐπιτυχίαν τῆς νοουθεσίας—δὲν πρέπει νὰ βιαζώμεθα, οὔτε καὶ νὰ ἐρχώμεθα εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἀντιμέτωποι τῶν ἰδεῶν καὶ ἐνεργειῶν τῶν νοουθετουμένων. Χρειάζεται ὑπομονὴ καὶ περίσκεψις. Πέραν τούτου ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ προσέχη καὶ τὸν τόνον τῆς ὁμιλίας του⁽¹⁾, νὰ ἀποφεύγῃ τὰς ὑβρεῖς καὶ τὰς κολακείας, μηδέποτε ἐκφεύγων τῶν ὁρίων τῆς κοσμιότητος καὶ τοῦ μετρίου⁽²⁾. Καλύτερα δὲ ἀποτελέσματα θὰ ἐπιφέρῃ ἡ νοουθεσία ἐὰν ὁ νοουθετῶν, ἀντὶ τοῦ ἀποφαντικῶς, χρησιμοποιῇ τὸν ἐρωτηματικὸν τρόπον, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Πηλουσιώτης. «Τοῦτο καὶ ὁ Χριστὸς... πολλαχοῦ πεποίηκεν», λέγει, «μάλιστα δὲ ἐπὶ τῶν ἀμπελουργῶν...»⁽³⁾. «Ἐρωτήσας γὰρ τί ποιήσει τοῖς γεωργοῖς ἐκείνοις, εἶτα ἐκείνων φησάντων: κακοὺς κακῶς ἀπολέσει αὐτοὺς καὶ τὸν ἀμπελῶνα ἐκδώσεται ἑτέροις γεωργοῖς, αὐτὸς τὴν ἀπόφασιν ἐκείνων ἐκύρωσε». Καὶ καταλήγει οὕτως, ἐξ οὗ πειθόμεθα περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἐρωτηματικῶν τρόπου: «Δυνάμενος γὰρ ἀποφῆνασθαι, ἦν ἄγκασεν ἐκείνους διὰ τῆς ἐρωτήσεως τὴν ψῆφον ἐξενεγκεῖν καὶ οὕτως αὐτὸς ἐβεβαίωσε»⁽⁴⁾. Τῆς νοουθεσίας πάντως ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ἔπρεπε νὰ γίνεταί κατάχρησις. Ὁ παιδαγωγὸς ὀφείλει νὰ νοουθετήσῃ τὸν παρεκτρεπόμενον πλέον ἢ ἅπαξ, οὐδέποτε ὁμως πέραν τῆς τρίτης φορᾶς⁽⁵⁾. Ἐὰν ἡ νοουθεσία του δὲν εἰσακουσθῇ θὰ πρέπη νὰ καταφύγῃ εἰς ἕτερα μέτρα δραστηκώτερα, ὡς εἶναι αἱ ἐπιπλήξεις καὶ διάφορα ἄλλα ἐπιτίμια, ἀναλόγως τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ εἴδους τοῦ παραπτώματος. «Χρὴ ἐπὶ μὲν τοῖς μικροῖς ἁμαρτήμασιν, εἰ μὲν λανθάνοντες βελτιοῦνται, μηδὲ εἰδέναι προσποιεῖσθαι· εἰ εἰς τὸ χεῖρον τρέπονται, μετὰ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν μετρίαν ἐπι-

(1) Τοῦ αὐτοῦ: Βιβλ. III, ἐπιστ. 301. «Ἀρχοντίω πολιτευομένων» Migne E.Π. 78, 973.

(2) Ἰσίδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. III, ἐπιστ. 121, Migne E.Π. 78, 824.

(3) Μάρκ. κεφ. 12, § 1-9.

(4) Ἰσίδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. V, ἐπιστ. 375 «Παύλῳ», Migne E.Π. 78, 1552.

(5) Μ. Γεδεών: «Τυπικὸν... Μονῆς Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου», σσ. 33, 34.

τίμησιν, συγγνώμην νέμειν». Ἐὰν ὁμως τὰ παραπτώματα εἶναι βαρύτερα «ταύτην ταμιεύεσθαι καὶ σωφρονίζειν τοὺς πταίοντας καὶ χωρισμῶ καὶ ἐπιτιμία ἕως ἂν μετανοήσωσι καὶ τότε προσιέναι» (1).

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου ἐμφαίνεται ὅτι μεταξὺ τῶν συνιστωμένων μέτρων ἦτο καὶ ἡ συγγνώμη. Δὲν ἦτο ἄλλωστε δυνατὸν νὰ συμβῆ ἄλλως, καθ' ὅσον οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν Χριστιανοί, ὁ δὲ Χριστιανισμὸς διὰ στόματος τοῦ ἱδρυτοῦ του ἐκήρυξε τὴν ἄφεσιν τῶν παραπτωμάτων τῶν ἄλλων. Ἀλλὰ καὶ ταύτης ἐπεβάλλετο λελογισμένη καὶ εἰς τὴν πλεον ἐνδεδειγμένη στιγμήν χρησις. Πάντως τὸ «συγγνώμην νέμειν» ἐθεωρεῖτο ἴδιον τῶν ἐναρέτων, ἐνῶ «τὸ κολάσαι προχείρως καὶ τῶν τυχόντων ἐστί» (2), τοῦθ' ὅπερ αὐξάνει τὴν ἀξίαν τῆς συγγνώμης ὡς μέτρου ἀγωγῆς (3).

Ἐτερον μέσον ἀγωγῆς, λίαν ἀποτελεσματικόν, ἦτο καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ διδασκάλου καὶ τοῦ γονέως. Τούτου τὴν χρησιμοποίησιν ὁμοφώνως συνίστων οἱ Βυζαντινοὶ παιδαγωγοί, δι' οὓς λόγους ἔχομεν ἐκθέσει ἀνωτέρω (4). Πρωτίστη καὶ καλλίστη συμβουλή πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς διδασκάλους ἦτο τὸ «παίδευε δι' ἔργων». Εἰδικώτερον δὲ προκειμένου περὶ τοῦ διδασκάλου ἐπίστευον ὅτι «οὐδὲν διδασκάλου ψυχρότερον ἐν λόγοις φιλοσοφοῦντος μόνον· τοῦτο γὰρ οὐ διδασκάλου, ἀλλὰ ὑποκριτοῦ» (5). Εἰς πᾶσαν διδομένην εὐκαιρίαν ἐτόνιζον οὗτοι τὴν σημασίαν τοῦ προσωπικοῦ παραδείγματος παντὸς ἔχοντος ἐξουσίαν, εἰς τὴν ὀρθὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν ὑπ' αὐτόν. Οὕτω ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, πρὸς τὸν σοφιστὴν Ἀρποκράν ἀποτεινόμενος, λέγει αὐτῷ: «τρό-

(1) Τοῦ αὐτοῦ: Βιβλ. V, ἐπιστ. 296 α' Ἀλφιῶ ἐπισκόπων, Migne E.II. 78, 1509.

(2) Τοῦ αὐτοῦ: Βιβλ. V, ἐπιστ. 428, Migne E.II. 78, 1580.

(3) Πλείονα περὶ συγγνώμης βλέπε παρὰ Ἰσιδ. Πηλουσιώτη: Βιβλ. I, ἐπιστ. 410, Migne E.II. 78, 412 καὶ εἰς ἔργον Λαγοπάτη Σ.Ν. «Γερμανὸς Β' πατριάρχης...» σσ 226-217.

(4) Βλέπε ἀνωτέρω σσ. 102-105.

(5) Ἀντώνιος Μέλισσα: Λόγοι Β' Βιβλίου, Λόγος 4ος «Περὶ ἐπισκόπων μοχθηρῶν...» Migne E.II. 136, 1028.

πων οὖν μᾶλλον ἢ λόγων ἡγούμενος εἶναι σαυτὸν παιδευτήν, δείκνυε αὐτοῖς ἀρχέτυπὸν τινα χαρακτήρα τὸν σαυτοῦ βίον· οὐ γὰρ ὁ λόγος τοσοῦτον, ὅσον ὁ βίος εἰς ἀρετὴν ἐνάγει» (1). «Ἐτερος λόγιος τὰ αὐτὰ συμβουλεύει, ὅταν λέγῃ: «Πάνθ' ἔσα τοὺς ἀρχομένους καὶ φρονεῖν καὶ πράττειν βούλει, καὶ λέγει καὶ ποιεῖ. Οὕτω γὰρ ἂν μᾶλλον παιδεύσεις αὐτοὺς ἢ ταῖς τῶν νόμων τιμωρίαις» (2). Ἡ τελευταία αὕτη παρατήρησις εἶναι ἀξία ἐξάρσεως, ὡς δεικνύουσα τὴν ὑπεροχὴν τοῦ καλοῦ παραδείγματος ἔναντι τῆς «τιμωρίας» ὡς μέσου ἀγωγῆς.

Ἐξ ἴσου σπουδαῖον μέσον ἀγωγῆς ἐθεωρεῖτο καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ παιδαγωγοῦ πρὸς τοὺς παιδαγωγουμένους (3). Δι' αὐτῆς, λέγει ὁ Θεο(ν)ίκης Εὐστάθιος, δυνάμεθα νὰ ἐπιτύχωμεν καλύτερα ἀποτελέσματα παρ' ὅ,τι δι' ἄλλων μέσων (4). Οὕτω ἡ ποιη, ὅσον δικαία καὶ ἂν εἶναι, λόγῳ τῆς μειώσεως τὴν ὁποῖαν συνεπάγεται διὰ τὸν τιμωρούμενον, διαταράσσει τὰς ὀμαλὰς σχέσεις διδασκάλου καὶ διδασκομένων καὶ παρακωλύει τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς. Ὅταν ὁμως οἱ τιμωρούμενοι γνωρίζουν ὅτι ὁ διδάσκαλος ἀγαπᾷ αὐτούς, τότε ἡ ἐκ τῆς ποιῆς δυσaréσκεια θὰ εἶναι περιωρισμένη, ὑπάρχει δὲ πιθανότης νὰ μὴ δημιουργηθῇ μνησικακία τοῦ μαθητοῦ πρὸς τὸν παιδαγωγόν του. Ὡστε ἡ ἀγάπη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν χρησιμοποίησεως δυσaréστων μέσων ἀγωγῆς, ὡς εἶναι αἱ ποιναί, βοηθεῖ τὸν διδάσκαλον κατὰ τρόπον ἐποικοδομητικόν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης συνιστᾷ εἰς τὸν διδάσκαλον ὅπως ἔχη ἔναντι τῶν μαθητῶν του «σπλάχνα οἰκτιρμῶν καὶ πατρικὴν διάθεσιν, ὥστε ἐκτρέφειν τὰ νήπια ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου, ἰμειρόμενος αὐτῶν κατὰ

(1) Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. V, ἐπιστ. 348, «Ἀποκρᾶ Σοφιστῆ», Migne E.Π. 78, 1537.

(2) Ἀντώνιος Μέλισσα: Λόγοι Β' Βιβλίου. Λόγος 1ος «Περὶ βασιλέως χρηστοῦ καὶ δικαίου...» Migne E.Π. 136, 1005 A

(3) Βλέπε ἀνωτέρω σ. 105-107.

(4) Εὐσταθίου Θεο(ν)ίκης Λόγοι: Λόγος 4ος, «Λόγος προεισοδίου τῆς ἀγίας τεσσαρακοστῆς» § 36, Migne E.Π. 135, 705 D.

ψυχὴν καὶ κατὰ σῶμα, θάλπων καὶ περιέπων πᾶσαν τὴν σωμα-
τικὴν αὐτῶν ἐπιμέλειαν...» (1) καὶ τιμωρεῖ τὸν βαναύσως πρὸς
τοὺς μαθητὰς φερόμενον διδάσκαλον.

Μέσον ἐνθαρρύνον τὸν παιδαγωγούμενον εἰς ἐπανάληψιν
τῶν καλῶν πράξεων καὶ ἀπόκτησιν ἐπιθυμητῶν ἔξεων εἶναι καὶ
αἱ παντὸς εἶδους ἀμοιβαί. Ἐκ τῶν ἀμοιβῶν συνίστων κυρί-
ως τὸν ἔπαινον. Τὴν ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως τούτου προ-
κύπτουσαν ὠφελιμότητα καταδεικνύει ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστο-
μος διὰ τῶν ἐξῆς: «Ὁ ἐπὶ τοῖς κατορθώμασιν ἔπαινος», γρά-
φει, «σφοδρότερον τοῖς κατορθώμασι τὴν πρὸς τὸ κρεῖττον ἐπι-
θυμίαν προστίθῃ» (2). Τὸ ἐπαινεῖν ἀποτελεῖ καθῆκον διὰ τὸν
διδάσκαλον (3). Ἐπιβάλλεται δὲ ὁ ἔπαινος καὶ τῶν μικρῶν ἀκό-
μη κατορθωμάτων, κατὰ τὸν αὐτὸν ἱεράρχην: «Καὶ ἐπὶ μικροῖς
μεγάλους ὕμνους ὑφαίνει» ὁ διδάσκαλος, «οὐ κολακεία τοῦτο
ποιῶν... ἀλλ' ὑπὲρ τῆς σωτηρίας αὐτῶν πάντα πραγματευόμε-
νος. Διὸ καὶ ἐπαίρει τὸ ἐγκώμιον... ἐπιδαψιλεύεται τοῖς ἐγκω-
μίοις, προθυμοτέρους ποιῶν» τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ (4). Ἀλλὰ καὶ
τῶν γονέων ὁ ἔπαινος ἔχει μεγάλην ἀξίαν καὶ εἶναι τοῖς «τέ-
κνοις αἰδέσιμον καύχημα», κατὰ τὸν Κυρήνης Συνέσιον (5). Ὁ
Γρηγόριος ἐξ ἄλλου λέγει ὅτι «πρώτη τῶν εὐεργεσιῶν τὸ ἐπαι-
νεῖσθαι τὰ καλά.» (6). Κατὰ τὸν Ἰσίδωρον Πηλουσιώτην ἐπι-
βάλλεται ὁ ἔπαινος τῶν ἐναρέτων, διότι ἐνισχύει τούτους εἰς τὴν
ἀρετὴν, σωφρονίζει δὲ καὶ τοὺς πονηροὺς (7).

Ὅσον σπουδαῖος εἶναι ὁ ἔπαινος τόσον δύσκολον εἶναι τὸ
ὀρθῶς καὶ ἐπικαίρως πάντοτε ἐπαινεῖν τὰ καλά. Ἐν πρώτοις

(1) Θεόδωρος Στουδίτης: Migne E.Π. 99, 1745.

(2) Βλέπε εἰς Ἀντώνιον Μέλισσα, Λόγοι Β' Βιβλίου: Λόγος
51ος «Περὶ ἐπαίνου», Migne E.Π. 136, 937.

(3) Ἰωάν. Χρυσόστομον Ἀπαντα, τόμ. Β' σ. 182.

(4) Αὐτ. τόμ. ΙΖ' σελ. 42.

(5) Ἀντώνιος Μέλισσα. Λόγοι Β' Βιβλίου. Λόγος 9ος «Περὶ
γονέων χρηστῶν...» Migne E.Π. 136, 1044 C.

(6) Αὐτ. Λόγος 51ος. «Περὶ ἐπαίνου» Migne E.Π. 136, 937 B.

(7) Ἰσίδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. II, ἐπιστ. 220.
Migne E.Π. 78, 661. «Χρῆ καὶ τὰ προσόντα ἐγκώμια τοῖς
φιλαρέτοις λέγειν τε καὶ γράφειν ...»

ὁ ἐκφερόμενος ἔπαινος δέον νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἀγαθῆς πράξεως, διότι «καὶ τῶν τιμῶν ὑπερβολαὶ παρασκευάζουσί τινας καὶ τοῦ δέοντος ὑπερφρονῆσαι» (1), δηλ. ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἀλαζονείαν. Ἄλλ' ὁ ἔπαινος, ὁσάκις δὲν ἀπονέμεται δικαίως, ἐνδέχεται νὰ ἔχη καὶ ἄλλα δυσάρεστα ἐπακόλουθα. «Οἶδε γὰρ πολλοὺς πολλάκις καὶ λωβᾶσθαι τῶν ἀνθρώπων ὁ ἔπαινος. Χαυνοὶ γὰρ τὴν προθυμίαν καὶ τὸν δρόμον λυμαίνεται. Καὶ ἠγούμενός τις αὐτὸ κατηλειφέναι τοῦ δρόμου τὸ τέρμα (τοῦτο γὰρ ὁ ἔπαινος ὑπενίτηται) παύεται τοῦ τρέχειν, καὶ τὴν νίκην ἀπόλλυσι» (2). Λίαν εὐστοχος τυγχάνει καὶ τοῦ Φωτίου ἡ ὑπόδειξις ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπον τοῦ ὀρθῶς ἐπαινεῖν. «Ἐπαινέει τὰς ἀρετάς», γράφει, ἀλλὰ «μὴ θαύμαζε κατὰ πρόσωπον τοὺς σοὺς μαθητὰς μετιόντας αὐτάς· τὸ μὲν γὰρ προτροπὴ καὶ παράκλησις ἐστὶ, τὸ δὲ καὶ σὲ κολακείας οὐκ ἴσθησι καὶ πρὸς οἴησιν τοὺς θαυμασθέντας ἢ μαλακίαν τοῦ τόνου τῆς ἀρετῆς εἴωθεν ὑποχαλᾶν» (3). Καὶ ὁ Θεο(ν)νίκης Εὐστάθιος εἶναι ὑπὲρ τοῦ ἐπαινεῖν, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅμως, ὅτι οἱ διδάσκαλοι δὲν θὰ μεταχειρίζονται ἀποκλειστικῶς μόνον τὸν ἔπαινον, ἀλλὰ θὰ χρησιμοποιοῦν, ὁσάκις ἐπιβάλλεται τοῦτο καὶ τὸν ψόγον. Οἱ παιδαγωγούμενοι ἔνεκα τῆς ἀπειρίας των ἢ ἄλλων λόγων ὑποπίπτουν πολλάκις καὶ εἰς σφάλματα καὶ ἐπομένως οἱ διδάσκαλοι πρέπει νὰ ὀνειδίζωσι τούτους ὅταν τὰ φαῦλα πράττωσι, διὰ νὰ ἄγωνται εἰς ἀποφυγὴν τούτων καὶ εἰς βελτίωσιν.

Πλὴν τῶν ἐπαίνων οἱ διδάσκαλοι ὤφειλον νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ τὰς ποινάς, ὁσάκις τὰ ἄλλα μέτρα παιδονομίας καὶ ἀγωγῆς δὲν ἔφερον ἀποτέλεσμα. Ἀπέβλεπον δὲ αἱ ποιναὶ εἰς τὴν διόρθωσιν καὶ τὴν βελτίωσιν τοῦ μαθητοῦ τόσον ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιδόσεως εἰς τὰ μαθήματα, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως συμπεριφορᾶς καὶ χαρακτῆρος. Ὁ Μακάριος ἀναφέρει, ὅτι ὄν-

(1) Ἀγνώστου Μέλισσα, Ἐνθ' ἀνωτέρω στ. 937 B.

(2) Αὐτὸ: «Περὶ ἐπαίνου», γνώμη Θεοδωρήτου. Migne E.Π. 136, 937-940.

(3) Φωτίου Ἐπιστολαί: Ἐπιστ. 47 «Θεοκτίστῳ ἠγουμένῳ» Migne E.Π. 102, 864-865.

τως αἱ σωματικαὶ ποιναὶ ἐκρησιμοποιοῦντο πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ διττοῦ τούτου σκοποῦ. «Οἱ παιδαγωγοῦντες τοὺς παῖδας», γράφει, «πολλάκις τοὺς ἰδίους δεσπότης μαθημάτων χάριν ἢ καταστάσεως ἡθῶν μὴ φειδόμενοι καὶ μάστιξι παιδεύουσι, πολλὴν εὐνοίαν καὶ σπουδὴν εἰς αὐτοὺς ἐνδεικνυόμενοι ἐλπίδι τοῦ γενέσθαι αὐτοὺς φρονίμους καὶ ἐνδόξους ἐν τῷ κόσμῳ» (1). Τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἀξίας καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν σωματικῶν ποινῶν εἶχον ὅλοι σχεδὸν οἱ Βυζαντινοί. Τὰς ρίζας τῆς ἐν τούτοις ἡ ἀντίληψις αὕτη ἔχει εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ἐν πρώτοις εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην γίνεται λόγος περὶ τῶν σωματικῶν ποινῶν, ὧν καὶ συνιστᾶται ἡ χρῆσις (2). Εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἐξ ἄλλου, ἰδίᾳ ἐν Σπάρτῃ, βραδύτερον δὲ καὶ ἐν Ρώμῃ, ἐκρησιμοποιοῦντο εἰς εὐρείαν κλίμακα αἱ σωματικαὶ ποιναί. Ὑπῆρχε μάλιστα καὶ εἰδικὸν πρόσωπον, ὁ «παιδονόμος», οὗτινος κύριον μέλημα ἦτο ὁ κολασμὸς τῶν παραπτωμάτων τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων. Ἡ Καινὴ Διαθήκη τοῦναντίον ἐπικρίνει τὰς σωματικὰς ποινὰς καὶ γενικῶς εἶναι κατὰ τῆς κακομεταχειρίσεως τῶν παιδιῶν (3) χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίῃ ὅτι ἀποκλείει τὴν χρῆσιν τῆς ποινῆς ὡς μέτρον παιδονομικοῦ. Ἡπία ἄλλωστε παιδονομία συνιστᾶται κατὰ τὸν 1ον μ.Χ. αἰῶνα καὶ ὑπὸ τινῶν «ἐθνικῶν» παιδαγωγῶν, τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Κουϊντιλιανοῦ κ.ἄ. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν ποινῶν ἠκολούθησαν τόσον τὴν παράδοσιν καὶ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ὅσον—καίτοι εἰς μικρότερον πῶς βαθμὸν—καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην. Ἐφ' ὅσον αὐτὸς οὗτος ὁ Θεὸς, καίτοι Θεὸς τῆς ἀγάπης, τιμωρεῖ τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὰ παραπτώματα αὐτῶν, οἱ γονεῖς—καὶ διδάσκαλοι—ὀφείλουσαν νὰ πράττουν τὸ αἰτό, τὸ μὲν διότι ἀντιπροσωπεύουν ἐνώπιον τῶν τέκνων τῶν—καὶ τῶν μαθητῶν—τὸν Θεόν, τὸ δὲ διότι εἶναι ὑπόλογοι ἐναντι τοῦ Θεοῦ διὰ τὸ εἶδος τῆς ἀνατροφῆς τὴν ὁποίαν παρέ-

(1) W. Jaeger «Two Rediscovered Works...» σ. 259.

(2) Παροιμίαι 13, 14 : «Ὅστις φεῖδεται τῆς ράβδου αὐτοῦ μισεῖ τὸν υἱὸν αὐτοῦ» καὶ 23, 13 : «Μὴ ἀπόσχη νῆπιον παιδεύειν, ὅτι ἂν πατάξῃς αὐτὸν ράβδον οὐκ ἀποθανεῖται τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ῥύσει ἐκ θανάτου».

(3) Ἐπιστ. Ἀποστόλου Παύλου: «Πρὸς Ἐφεσίους» 6, 4 καὶ «Πρὸς Κολοσσαεῖς» 3, 21.

χουν εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν—καὶ τοὺς μαθητάς. Ὅθεν αἱ ποιναί, ἐν αἷς καὶ σωματικαὶ τοιαῦται, ἔχουν θέσιν ἐν τῇ ἀγωγῇ τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων. Τὴν χρῆσιν τῶν σωματικῶν ποινῶν ἐξ ἄλλου ἐδικαιολόγει, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἡ ἐμπειρικὴ πραγματικότης. Παρατήρουν δηλ. ὅτι ὁσάκις μαθητὴς τις ἐτιμωρεῖτο δι' ἑλλιπῆ ἐπίδοσιν εἰς τὰ μαθήματα ἢ δι' ἀνάρμοστον συμπεριφορὰν παρουσίαζε ποιάν τινα βελτίωσιν. Ὁ φόβος τῆς τιμωρίας, κατ' αὐτοὺς, συνετέλει ὥστε νὰ παρουσιάζεται ἡ βελτίωσις αὕτη (1). Κατὰ τὸν Θεο(ν)ίκης Εὐστάθιον, πειρώμενον νὰ ἐρμηνεύσῃ ψυχολογικῶς τὸν βελτιωτικὸν ρόλον τῶν σωματικῶν ποινῶν, «μέμνηται πως καὶ βρέφος κακώσεως τιθηνοῦσης αὐτὸ καὶ οὕτω τῆς φύσεως, καὶ πληγὴν ἅπαξ χειρὶ, καὶ ἰδὼν αὐτὴν εἰσαῦθις ὁπωσοῦν ἐπαρθεῖσαν, συστέλλεται λόγῳ μνήμης τινὸς καὶ ἡ φαντασία σφίγγει αὐτὸ δειλαινόμενον». Τὸ αὐτό, λέγει, συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς παιδαγωγουμένους τῶν μεγαλυτέρων ἡλικιῶν. «Μνήμην ἔχουσι τοῦ κακοῦσθαι οἱ παιδαγωγούμενοι καὶ βελτιοῦνται τῇ μνήμῃ ἐναγόμενοι τῇ εἰσάπαξ κακώσει πρὸς τὸ μὴ ἐφεξῆς ἐφάμαρτον». Καὶ καταλήγει ὁ Εὐστάθιος μὲ τὴν κάτωθι διαπίστωσιν, ὅτι «ἔστι ἡ τοιαύτη τοῦ κακοῦσθαι μνήμη οὐδ' αὐτῇ μνησικακία, φύσεως δὲ συντήρησις εἰς παιδείας ἀσφάλειαν» (2).

Τὴν αὐτὴν περὶ τῆς ἀξίας τῶν σωματικῶν ποινῶν ἀντίληψιν εἶχον πάντες οἱ Βυζαντινοί. Οὕτως, ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ὁμιλῶν περὶ τῆς μαθητρίας θυγατρὸς του καὶ τῶν συμμαθητῶν αὐτῆς, λέγει, ὅτι «ἐκείνοις μὲν ἔσθ' ὅτε καὶ φόβος καὶ

(1) Μ. Βασιλείου Ὁμιλία IB' «Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν», Migne E.Π. 31, 396 : «Ὡσπερ γὰρ τῶν παίδων οἱ νήπιοι, κατολιγοροῦντες τῶν μαθημάτων, μετὰ τὰς μαστίγας, ὡς οἱ διδάσκαλοι προσάγουσι, προσεχέστεροι γινόμενοι, δέχονται τὰ διδάγματα, καὶ ὁ αὐτὸς λόγος πρὸ μὲν τῶν πληγῶν οὐκ ἠκούετο, μετὰ δὲ τὰς ἐκ τῶν μαστίγων ὀδύνας, ὡς ἄρτι τῶν ὠτων διανοιγόντων καὶ παρεδόθη ἐν τῇ ἀκοῇ καὶ διεφυλάχθη ἐν τῇ μνήμῃ».

(2) Εὐσταθίου Θεο(ν)ίκης : «Πρὸς τοὺς ἐπεγκαλοῦντας αὐτῷ μνησικακίαν...» § 61, Migne E.Π. 136, 461.

ἀπειλή μικρὰ καὶ μάστιξ ἐφέλκεται πρὸς τὴν μάθησιν» (1). Ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Β' ἐξ ἄλλου φρονεῖ ὅτι ἐπιβάλλεται «οἱ καὶ μὴ ταχέως διορθούμενοι ράβδου πειραθήσονται καὶ τραχυτέρας ἐπιτιμήσεως» (2).

Ἡ σύστασις περὶ χρησιμοποίησεως τῶν σωματικῶν ποιῶν εἰς τὴν ἀγωγήν τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων ἀποτελεῖ τὸ πλεον τρωτὸν σημεῖον τῶν περὶ ὀδηγητικῆς ἀντιλήψεων τῶν Βυζαντινῶν, τὴν ἀχίλλειον πτέρναν τοῦ παιδονομικοῦ τῶν συστήματος. Τοῦτο φαίνεται ὅτι, ἐμμέσως τοῦλάχιστον, ἀνεγνώριζον καὶ οἱ ἴδιοι, εἴαν κρίνωμεν ἐκ τῶν διαφορῶν συστάσεων πρὸς τοὺς ἀσκοῦντας ἀγωγήν γονεῖς καὶ παιδαγωγούς. Ἐζήτουν ἀπὸ αὐτοὺς νὰ μὴ κáμνουν κατάχρησιν τῶν ποιῶν, νὰ εἶναι ἀνεκτικαὶ καὶ ἔναντι τῶν παραπτωμάτων τῶν παιδαγωγουμένων, βραδεῖς καὶ ἀπρόθυμοι εἰς τὴν ἐπιβολὴν ποιῶν (3). Μετὰ πειστικῶν ὄντως ἐπιχειρημάτων προσπαθοῦν νὰ θεμελιώσουν τὰς ὡς ἄνω συστάσεις τῶν. Οὕτω ὁ Μ. Βασίλειος γράφει σχετικῶς τὰ ἐξῆς: «Ἔστι μὲν γὰρ κέντρον τῷ βασιλεῖ (ἐννοεῖ τὴν βασίλισσαν τῶν μελισσῶν), ἀλλ' οὐ χρήται τοῦτο πρὸς ἄμυναν. Νόμοι γὰρ τινές εἰσι οὗτοι τῆς φύσεως ἀγραφοί, ἀργοὺς εἶναι πρὸς τιμωρίαν τοὺς τῶν μεγάλων δυναστειῶν ἐπιβαίνοντας» (4). Τὸ αὐτὸ

(1) Μιχ. Ψελλοῦ «Ἐγκώμιον εἰς τὴν θυγατέρα αὐτοῦ...». Μ. Β. τόμ. Ε' σσ. 65-66.

(2) Λαγοπάτη Σ. Ν. «Γερμανὸς Β' πατριάρχης». Μέρος Γ' 3. «Ὁμιλία δευτέρα περὶ τῆς κατὰ τὴν ἐκκλησίαν εὐταξίας...» σ. 226. Ὁλίγον κατωτέρω γράφει τὰ ἐξῆς: Ὡ ἄνθρωπε, ἀναμνήσθητι τῆς παιδικῆς σου ἡλικίας. Καὶ ποσάκις τότε ἐπὶ τῆς πατρικῆς σου τραπέζης, ἀτοπὸν τι διαπραξάμενον ἢ λέξαντα ἐπέπληξεν ὁ παιδαγωγός σου, τῶν τριχῶν ἐπιλαβόμενος καὶ διασεισας τὴν κεφαλὴν ἢ παχυδέρμοις δακτύλοις ταῖς τρυφεραῖς ἐπιτρίψας σου παρειαῖς;» Ἀδτ. σ. 226-227.

(3) Library of Fathers. τόμ. 27, σελ. 240. «Ὁ διδάσκαλος», λέγει ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, δεόν «νὰ ἀποβλέπη εἰς τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν παιδιῶν καὶ πάντοτε νὰ εἶναι βραδὺς καὶ ἀπρόθυμος ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν ποιῶν».

(4) Μ. Βασιλείου Ὁμιλία Η' εἰς τὴν Ἐξαήμερον «Περὶ πτηνῶν καὶ ἐνύδρων». Migne E.Π. 29, 173. Ὁ Νικηφ. Βλεμ-

δέον νὰ συμβαίῃ καὶ μὲ τοὺς παιδαγωγούς, διότι καὶ οὗτοι ἐπιβαίνουν «τῶν μεγάλων δυναστειῶν». Ὁ Φώτιος ὡσαύτως συνιστᾷ τῷ ἔχοντι ἐξουσίαν «καὶ πρυξαι μὲν ἄνεσιν τοῖς ἀδικουμένοις ὀξύς, β ρ α δ ὺ ς δὲ κ ο λ ἄ σ α ι τοὺς ἀμαρτάνοντας» (1). Ἀλλαχοῦ ὁ Μ. Βασιλείος συμβουλεύει τὸν παιδαγωγὸν «μὴ βαρὺς τῇ ἐπιτιμῆσει γένου, μηδὲ ταχέως, μηδὲ ἐμπαθῶς ἐξελέγων (αὐθάδες γὰρ τὸ τοιοῦτον), μηδὲ ἐπὶ μικροῖς καταδικάζων...» (2). Καὶ ὁ Πηλουσιώτης παρέχει εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ἀλφιδὸν παραπλησίαν συμβουλήν, λέγων, ὅτι «χρῆ ἐπὶ μὲν τοῖς μικροῖς ἀμαρτήμασι, εἰ μὲν λανθάνοντες βελτιοῦνται, μηδὲ εἰδέναι προσποιεῖσθαι» (3). Εἰς περιπτώσεις βεβαίως καθ' ἃς ἀντιβελτιώσεως ἐνδέχεται νὰ ἔχωμεν χειροτέρευσιν ἐπιβάλλεται ἡ χρῆσις ποινῶν. Οἱ διδάσκαλοι «ἀρετῆς παιδευσιν ἐπιτηδεύονται» καὶ διὰ τοῦτο «τῷ ἡπίω συγκερνῶσι τὸ δάκνον» (4), φερόμενοι ἄλλοτε μετ' ἐπιεικείας καὶ ἄλλοτε μετ' αὐστηρότητος, κάμνοντες χρῆσιν, ὅσάκις τοῦτο ἐπιβάλλει τὸ συμφέρον τῶν μαθητῶν, καὶ τῶν ποινῶν. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἐπιβάλλουν οἰανδήποτε ποινήν πρέπει «καὶ τὸν τρόπον τοῦ ἀμαρτήματος ἐξετάζειν (καὶ τὴν διάθεσιν τοῦ ἀμαρτάνοντος ἐξετάζειν δεῖ) ἐφ' ἑκατέρου προσώπου

μύδης βραδύτερον θὰ συμφωνήσῃ μετὰ τοῦ Μ. Βασιλείου ὅτι «ἀρμόζει τῷ βασιλεῖ ἐξισοῦσθαι Θεῷ καὶ τῶν παισάντων δούλων ἀνέχεσθαι». Νικηφ. Βλεμμύδου: «Λόγος ὁποῖον δεῖ εἶναι τὸν Βασιλέα», § 4, Migne E.Π. 142, 624 D.

- (1) Βαλέττα: Φωτίου Ἐπιστολαί, σσ. 235-236.
- (2) Μ. Βασιλείου «Περὶ ταπεινοφροσύνης» Migne E.Π. 31, 537
- (3) Ἰσιδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. V, ἐπιστ. 296, Migne E.Π. 78, 1509.
- (4) Εὐσταθίου Θεσ)νίκης «Πρὸς τοὺς ἐπεγκαλοῦντας αὐτῷ μνησικακίαν» § 102, Migne E.Π. 136, 492 A-B. «Ἄγαθὰ μὲν πάντα τὰ ἐκ διδασκάλων δριμύττοντα... Διὸ καὶ προστρέχομεν τοῖς οὕτω διδάσκουσι καὶ μισθοῦ τὰς ἐξ ἐκείνων κακώσεις ἀλλαττόμεθα καὶ ἐκόντες ἐπαχθιζόμεθα τὰ βαρύτερα· κἂν εἰ μὴ οὕτως πάσχοιμεν ἐκτρέχομεν ἐκείνων τῶν διδασκάλων, τῶν ἀκράτως μὲν γλυκαινόντων, πικραίνειν δὲ οὐκ εἰδότεν γινόμεθα δὲ ὑπὸ ἄλλοις, οἱ τῷ ἡπίω συγκερνῶσι τὸ δάκνον, καὶ οὕτω λύπην ἐνσπείροντες, εὐκαρπίαν προκαλοῦνται τὴν ἐσύστερον».

καὶ οὕτω τὸν ἀρμόζοντα τρόπον τῆς θεραπείας διὰ τοῦ οἰκείου ἐπιτιμίου προσάγειν» (1). Ἀπαραιτήτως δὲ ὁ ἀσκῶν ἐξουσίαν πρέπει νὰ εἶναι εὐθύς καὶ δίκαιος κριτῆς καὶ μετὰ προσοχῆς νὰ ἐξετάζη τὰ καταγγελλόμενα, ὥστε νὰ ἀποκόπη ὄντως τὸ κακὸν ἀπὸ τὴν ρίζαν του (2). Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὸν ἀσκούντα ἀγωγὴν γονεῖα ἢ διδάσκαλον.

Ἐν κατακλείδι δεῶν νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ ἐπιτυχία τῆς ποιῆς ὡς μέτρου παιδαγωγίας καὶ ἀγωγῆς ἐξηρτᾶτο τὰ μέγιστα ἐκ τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς ἀρτίας ἐπιστημονικῆς καταρτίσεως τοῦ διδασκάλου. Οὕτω ὁ Μ. Βασίλειος συνιστᾷ εἰς τοὺς ἡγουμένους τῶν μονῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐφοίτων παιδιὰ ἢ ὑπῆρχον νεόφυτοι μαθηταί, τὰ ἐξῆς ἀξιοπρόσεκτα, πρὸς τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δύσκολον νὰ διαφωνήσῃ καὶ ὁ πλέον σύγχρονος ψυχολόγος ἢ παιδαγωγός: «ἐπιτετάχθω τοῖς τοιούτοις ὁ καθ' ἡλικίαν προσήκων, καὶ τὴν ἐμπειρίαν ὑπὲρ ἄλλους ὧν καὶ μαρτυρίαν ἔχων ἐπὶ μακροθυμίᾳ, ὥστε πατρικῇ μὲν εὐσπλαχνίᾳ, λόγῳ δὲ ἐπιστημονικῶς τὰ ἀμαρτήματα τῶν νέων ἐπανορθοῦσθαι, οἰκειᾶς ἐκάστῳ πταίσματι τὰς θεραπείας προσάγοντα, ὥστε τὸ αὐτό: καὶ τὴν ἐπιτίμησιν ἔχειν τοῦ ἀμαρτήματος, καὶ γυμνάσιον ἀπαθείας τῇ ψυχῇ αὐτοῦ γίνεσθαι» (3). Κατωτέρω δὲ προσθέτει τὰ ἀκόλουθα: «εἰ γὰρ ἰατρεία ψυχῆς ἢ ἐπιτίμησις οὐ παντὸς τὸ ἐπιτιμᾶν ὡς οὐδὲ τὸ ἰατρεύειν» (4).

Ἐξ ἄλλου ἀναφορικῶς μὲ τὸν τρόπον τοῦ «ἐπιστημονικῶς» παιδαγωγεῖν ἔχομεν τὰς ἀξιολόγους συστάσεις τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου πρὸς τοὺς γονεῖς—καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ πρὸς τοὺς διδάσκοντας: «Ἄν ἴδῃς νὰ παραβαίῃ τὴν ἐντολήν σου τιμώρησον αὐτόν, ἄλλοτε μὲ δηκτικούς λόγους ἢ ἀκόμη μὲ ἐξευτελιστικούς, ἄλλοτε δὲ κολάκευσον τὴν φιλοτιμίαν του καὶ ὑποσχέσου εἰς αὐτόν. Μὴ τιμῶρει ἀδιακόπως μὲ κτυπήματα, διὰ νὰ μὴ τὸν κάμῃς νὰ ἐξοικειωθῆ εἰς αὐτὸ τὸ μέσον. Διότι ὅταν

-
- (1) Μ. Βασιλείου «Κεφάλαια τῶν ὄρων, τῶν κατ' ἐπιτομήν» Migne E.Π. 31, 1141.
(2) Νικηφ. Βλεμμύδου: «Λόγος ὁποῖον δεῖ εἶναι τὸν Βασιλέα», Migne E.Π. 142, 653.
(3) Μ. Βασίλειος Migne E.Π. 31, 953.
(4) Αὐτ. στήλη 1041.

τιμωρήται συνεχῶς μὲ ξύλο, θὰ μάθῃ νὰ ἀδιαφορῇ δι' αὐτό. "Όταν δὲ φθάσῃ εἰς τὸ σημεῖον νὰ ἀδιαφορῇ, τὰ πάντα ἀποβαίνουσι μάταια. Ἄλλ' ὅμως πρέπει μὲν πάντοτε νὰ φοβῆται τὸ ξύλο χωρὶς καὶ νὰ τὸ δέχεται (συνεχῶς). Ἄς ἐπισείεται μὲν ἀπειλητικῶς τὸ μαστίγιον, ἀλλ' ἄς μὴ καταφέρεται· καὶ αἱ ἀπειλαὶ ἄς μὴ πραγματοποιοῦνται. Ἄλλὰ τοῦτο ἄς μὴ γίνεται ἀντιληπτὸν ἀπὸ αὐτόν, ὅτι οἱ λόγοι σου περιορίζονται εἰς ἀπειλάς, διότι ἡ ἀπειλὴ τότε μόνον εἶναι ἀποτελεσματικὴ, ὅταν πιστεῖῃ τὸ παιδί, ὅτι θὰ μεταβληθῇ εἰς ἔργον. Διότι ἂν ὁ μικρὸς παιστής ἐννοήσῃ τοῦτο (ὅτι δὲν θὰ μεταβληθῇ εἰς ἔργον), θὰ μείνῃ ἀδιάφορος. Ἄλλ' ἄς περιμένῃ τὴν τιμωρίαν χωρὶς νὰ τὴν λαμβάνῃ, διὰ νὰ μὴ σβεσθῇ ὁ φόβος, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ παραμείνῃ (εἰς τὴν ψυχὴν του)...» Ἄλλ' ἡ στάσις αὕτη τοῦ γονέως δὲν θὰ μὲνῃ διαρκῶς ἡ αὕτη: «Όταν ὅμως ἴδῃς, ὅτι ἐκ τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ φόβου προῆλθε κάποια βελτίωσις, χαλάρωσις (τὴν αὐστηρότητα) ἢ φύσις τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀνάγκην καὶ ἐπιεικειᾶς»⁽¹⁾. Ἀναμφιβόλως ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ὑπάρχουσι ἰδέαι πρὸς τὰς ὁποίας ριζικῶς διαφωνοῦμεν σήμερον· οὕτω δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπιδιοκιμάσωμεν τὴν χρῆσιν τῶν «ἐξευτελιστικῶν λόγων» ἢ τῶν σωματικῶν ποινῶν καὶ τὴν «ἐμπνευσιν τοῦ φόβου» εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδιοῦ πρὸς ἀποφυγὴν σφαλμάτων. Παρὰ ταῦτα δὲν δυνάμεθα εἰ μὴ νὰ ἐπαινέσωμεν τὸν ἱερόν Χρυσόστομον—καὶ μετ' αὐτοῦ ὅλους τοὺς παιδαγωγοὺς τῶν Βυζαντινῶν—διὰ τὸ διαφέρον του εἰς ζητήματα ὄχι μόνον θεωρίας τῆς ἀγωγῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς παιδαγωγικῆς πράξεως καὶ διὰ τὴν προσπάθειάν του νὰ στηρίξῃ ἐπὶ ἐπιστημονικῶν βάσεων τὰς περὶ ὀδηγητικῆς ἀπόψεως του, ἀντὶ νὰ ἐκφράσῃ ταύτας ὑπὸ μορφὴν ἀφορισμῶν, κατὰ τρόπον ὅλως δογματικόν.

§ 6. Οἱ Βυζαντινοί, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, παρεδέχοντο τὴν ὑπαρξίν ἀτομικῶν διαφορῶν εἰς τοὺς παιδαγωγουμένους· εἰς πλείστα ὅσα τῶν παρατεθέντων χωρίων διεπιστώσαμεν τοῦτο, ὡς καὶ τὴν ἐκ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἀπορρέουσαν ἀπαίτησιν περὶ ἀτομικῆς μεταχειρίσεως τῶν μαθητευομένων, τόσον

(1) Ἰωάννου Χρυσοστόμου: «Όπως δεῖ τοὺς γονέας...» § 30

κατὰ τὴν διδασκαλίαν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν «παιδαγωγίαν» αὐ-
των. Ἡ ἀνάγκη δι' ἀτομικὴν μεταχειρίσιν καθίσταται περισσό-
τερον ἐμφανῆς εἰς τὴν ὀδηγητικὴν, ἤτοι κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν
τῶν διαφόρων μέτρων παιδονομίας καὶ κυρίως ἀγωγῆς. Λίαν
ἐμφαντικὸς ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου εἶναι ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολό-
γος. Κατ' αὐτὸν «τοὺς μὲν ἄγει λόγος, οἱ δὲ ρυθμίζονται παρα-
δείγμασιν. Οἱ μὲν δεόνται κέντρον, οἱ δὲ χαλινοῦ. Οἱ μὲν γάρ
εἰσι νωθεῖς καὶ δυσκίνητοι πρὸς τὸ καλόν, οἱ δὲ θερμότεροι τοῦ
μετρίου τῷ πνεύματι καὶ δυσκάθετοι ταῖς ὁρμαῖς, καθάπερ πῶ-
λοι γενναῖοι πόρρω νύσσης θεόντες, οὓς βελτίους ἂν ποιήσειεν
ἄγχων καὶ ἀνακόπτων ὁ λόγος. Τοὺς μὲν ἔπαινος ὤνησε, τοὺς
δὲ ψόγος, ἀμφοτέρω μετὰ καιροῦ καὶ λόγου» (1). Καὶ ὁ Πηλου-
σιώτης, ὁμιλῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος γράφει: «Οὐ πάντες οἱ
ἄνθρωποι τοῖς αὐτοῖς νοσήμασιν ἐάλωσαν, οὐδὲ πάντες τῇ αὐτῇ
θεραπείᾳ εἴκουσιν· ἀλλὰ πολλῶν ὄντων καὶ παντοδαπῶν τῶν
παθῶν, τὰ βοηθήματα πλείονα εἶναι ὀφείλει καὶ ποικιλιώτερα...
ὁ γὰρ τοῦτον ὠφέλησεν, ἄλλον ἔβλαψε· καὶ τῷ ἄλλῳ κατάλλη-
λον, ἕτερον ἐπέτριψεν». Ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀναφέρεται εἰς τὰ ὑπὸ
τοῦ Γρηγορίου ὑποστηριζόμενα, πρὸς τὰ ὁποῖα καὶ ἀπολύ-
τως συμφωνεῖ: «Οὐχ οἱ λόγῳ ἀγόμενοι καὶ παραδείγματι σω-
φρονίζονται· ἀλλ' ὁ μὲν τούτῳ ὁ δὲ ἐκείνῳ εἰς βελτίονα κατάστα-
σιν ἄγονται. Οὔτε οἱ κέντρων δεόμενοι οὔτοι καὶ χαλιῶν ἀνέ-
χονται... κλπ.» (2). Νομίζομεν ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ ἀντεῖπη εἰς
τὰ ἀνωτέρω· τούναντίον θὰ συμφωνήσῃ πλήρως πρὸς ὅσα οἱ ἀνω-
τέρω παιδαγωγοὶ διεκήρυξαν καὶ θὰ εὐχηθῇ, μετὰ τοῦ Μ. Βα-
σιλείου, ὅπως ὡς παιδαγωγὸς τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων ἐκλέ-
γεται «ὁ καθ' ἡλικίαν προσήκων, καὶ τὴν ἐμπειρίαν ὑπὲρ ἄλλους
ῶν καὶ μαρτυρίαν ἔχων ἐπὶ μακροθυμίᾳ, ὥστε πατρικῇ μὲν εὐ-
σπλαχνίᾳ, λόγῳ δὲ ἐπιστημονικῶς τὰ ἁμαρτήματα τῶν νέων ἐπα-
νορθοῦσθαι, οἰκείας ἐκάστῳ πταισμάτι τὰς θεραπείας προσάγον-
τα, ὥστε τὸ αὐτό: καὶ τὴν ἐπιτίμησιν ἔχειν τοῦ ἁμαρτήματος,
καὶ γυμνάσιον ἀπαθείας τῇ ψυχῇ αὐτοῦ γίνεσθαι».

(1) Ἀντώνιος Μέλισσα: Migne E.Π. 136, 1017.

(2) Ἰσίδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί. Βιβλ. IV, ἐπιστ. 145,
«Θεοδοσίῳ ἐπισκόπῳ», Migne E.Π. 78, 1525-1528.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΠΗΓΑΙ:

- Βασιλείου τοῦ Μεγάλου Λόγοι, τεύχη 1-2, ἔκδ. Ἐδελφότητος Θεολόγων ἡ «Ζωή», Ἀθῆναι 1936.
- Boissonade Fr.: Anecdota Graeca, τόμ. 1-5. Paris 1829-1832.
- Γεδεών Ι.Μ.: Τυπικὸν τῆς ἐπὶ τοῦ βουνοῦ τοῦ Ἀδξεντίου Σεβασμίας Μονῆς Μιχαὴλ τοῦ Ἀρχαγγέλου, Ἀθῆναι 1895.
- : Παλατολόγον Μιχαὴλ, Γνώσεις ἐκ τοῦ τυπικοῦ τῶν Μονῶν τοῦ Γαλασίου Ὁρους, Κων)πολις 1898.
- Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, τόμ. 1-50, Bonnæ, 1828-1897.
- Εὐσταθίου ἀρχιεπ. Θεσ)νίκης παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα, τόμ. 1-4, Lipsiae 1827-1830
- : Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσσειαν, τόμ. 1, Lipsiae 1825.
- Ζακυνθινοῦ Διον.: Βυζαντινὰ κείμενα, Ἀθῆναι 1957.
- Ζώρα Γ.: Βυζαντινὴ ποίησις, Ἀθῆναι 1956.
- Jaeger W.: Two Rediscovered Works of Ancient, Christian Literature, Leiden, 1954.
- Λάμπρου Σπ.: Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ Σωζόμενα, τόμ. 1-2, Ἀθῆναι 1879-1880.
- Library of the Fathers of the Holy Catholic Church, τόμ. 6-36, Oxford 1838-1857.
- Μαλάκη Εὐθυμίου τὰ Σωζόμενα, τεύχ. Β, ἔκδ. Κ. Μπόνη, Ἀθῆναι 1949.
- Migne, P.J.: Patrologia Graeca Series, τόμ. 1-161. Paris, 1857-1866.
- Σάθα Κων.: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 1-7, Βενετία καὶ Παρίσι, 1872-1894.
- Τζέτζου Ἰωάν.: Χιλιάδες, ἔκδ. Th. Kiessling, Leipzig 1826.

II. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Ἀδμαντίου Ι. Α.: Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη, Ἀθῆναι 1914.
- Ἀμάντου Κ.: Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους τόμ. 1-2, Ἀθῆναι 1939-1947.
- Ἀνδρεάδου Μ.Α.: Τὰ Πανεπιστήμια Κων)πόλεως καὶ αἱ χάριν αὐτῶν δημόσιαι δαπάναι. Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Ἐθνικοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου, τομ. ΙΗ', Ἀθῆναι 1923.
- «ΑΚΤΙΝΕΣ» Ὁργανον Χριστιαν. Ἐνώσ. Ἐπιστημόνων. τόμ. 1-25.

- Baynes, N.H. : Byzantine Studies and Other Essays, London 1955.
 — : The Byzantine Empire, London 1946.
- Baynes, N.H. and H. St. L.B. Moss : Byzantium, Oxford 1948.
- Bolgar R.R. : The Classical Heritage and its Beneficiaries, Cambridge 1954.
- Buckler, G. : Anna Comnena, London 1929.
- Byron, R. : The Byzantine Achievement, London 1929.
 Cambridge Medieval History, τόμος IV, 1923.
- Cole, R.P. : A History of Educational Thought, Oxford, London 1931 σ. 87 ξ.
- Diehl Ch. : 'Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, μετάφρ. Έμμ. Ι. Καψάμπη, 'Αθήναι 1928.
- Dieterich K. : Hellenism in Asia Minor, New York 1918.
- Διομήδη 'Αλ. : Βυζαντινά Μελέται, τόμ, 1-2, 'Αθήναι 1942-1946.
 — : Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της άκμης και παρακμής του Βυζαντίου, 'Αθήναι.
- 'Εκκλησιαστική 'Αλήθεια, τόμ. 19 (1899), τόμ. 22 (1902), τόμ. 23 (1903), τόμ. 25 (1905), τόμ. 31 (1911), Κων)πολις.
- 'Ελληνοχριστιανική 'Αγωγή, περιοδικόν Χριστιαν. 'Ενώσεως 'Εκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν, τόμ. 1-15, 'Αθήναι 1948-1962.
- Encyclopaedia Britannica, 14η έκδοσις, 1929.
- 'Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν ΗΛΙΟΥ, τόμ. 1-18. 'Αθήναι.
- Ζακυνθινοῦ Διον. : Βυζάντιον : Κράτος καὶ Κοινωνία, 'Αθήναι 1951.
- Ζαμπέλιου Σπ. : Βυζαντινά Μελέται, 'Αθήναι 1857.
- Gibbon, Ed. : The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, έκδ. J.B. Bury, τόμ. 1-7, London 1897-1902.
- Good, G.H. : A History of Western Education, Macmillan, 1960.
- Hesseling, D.K. : Βυζάντιον καὶ Βυζαντινὸς Πολιτισμὸς, μετάφρ. Σ. Κ. Σακελλαροπούλου, 'Αθήναι 1914.
- Hodgson, G.E. : Primitive Christian Education, Edinburgh 1906.
- Hussey, J.M. : Church and Learning in the Byzantine Empire, London 1937.
 — : The Byzantine World, London 1957.
- 'Ισηγόνη 'Αντ. : 'Ιστορία τῆς Παιδείας. Ρόδος 1948.
- Τσίριμπα 'Αντ.— Κωνσταντοπούλου Εὐρ. : 'Ιστορία τῆς Παιδαγωγικῆς, 'Αθήναι 1953
- Κορδάτου Γ. : 'Ακμή καὶ Παρακμή τοῦ Βυζαντίου, 'Αθήναι 1953.
- Κουγέα Β. Σωκρ. : 'Ο Καισαρείας 'Αρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, 'Αθήναι 1913.
- Κουκουλέ Φ. : Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς, τόμ. 1-5, 'Αθήναι 1948-1952.
 — : Βασιλείου τοῦ Μεγάλου Δόξαι Παιδαγωγικά, 'Αθήναι 1907.
 — : Οἱ Τρεῖς 'Ιεράρχαι ὡς Παιδαγωγοί, 'Αθήναι 1952.

- : Θεσσαλονίκης Εύσταθίου Λαογραφικά, τ. 1, Ἀθήναι 1950.
- Κριαρά Ἐμμ. : Ἡ Μεσαιωνικὴ Ἑλληνικὴ Γραμματεία, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις, τομ. 5, τεύχ. 3, 1951.
- : Ἡ Παιδεία στὸ Βυζάντιο, περιοδ. «Παιδεία», τεύχη 57-58, Ἀθήναι 1951.
- Κρουμβάχερ Κ. : Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, τομ 1-3, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, Ἀθήναι 1917.
- Κυριακίδου, Σ. : Βυζαντινὰ Μελέται, I (1937), II-IV (1939).
- Κωτσάκη Δ. : Αἱ ἐπιστῆμαι κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνας τοῦ Βυζαντίου, Ἀθήναι 1956.
- Λαγοπάτη, Σ.Ν. : Γερμανὸς Β', πατριάρχης Κων)πόλεως—Νικαίας (1222-1240): Βίος, συγγράμματα καὶ διδασκαλία αὐτοῦ, Τρίπολις 1913, 1919.
- Λεφτσένκο Μ. : Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, μετάφρ. Γιάννη Βιστάκη, Ἀθήναι 1955.
- Lindsay, Jack : Byzantium into Europe, London 1955
- Λογοθέτου Κ. : Ἡ φιλοσοφία τῶν Πατέρων τοῦ Μέσου Αἰῶνος, τόμ. 1-2, Ἀθήναι 1930-1933.
- Μαγροῦ, Η.Ι. : Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, Ἑλληνικὴ μετάφρ. Θ. Φωτεινοπούλου, Ἀθήναι 1961.
- Μπαλάνου Δ. : Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, Ἀθήναι 1922.
- : Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς (ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453), Ἀθήναι 1951.
- Μπρατσιώτου Π. : Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἐπιβίωσις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, Ἀθήναι.
- Μωραΐτου Δ. : Ἰωάννου Χρυσοστόμου (Παιδαγωγικά) περὶ κενοδοξίας καὶ δπως δεῖ τοὺς γονεάς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα, Ἀθήναι 1949
- : Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς, ἐκδ Γ'. Ἀθήναι 1953 σ. 233.
- Παγιατάκη Σπ : Ἡ ἐπὶ τῶν εἰκονομάχων Βασιλέων ἐπιχειρηθεῖσα ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμισις, περιοδ. «Σχολεῖο καὶ Ζωή», 1953 τεύχη 7, 8, 10 καὶ 1954 τεύχη 1, 2.
- Πουλίτσα Π. : Σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἰδίᾳ ἐπὶ ἐκλογῆς ἐπισκόπων, Ἀθήναι 1946.
- Roth K. : Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, μετάφρασις Ν.Γ. Σβορώνου, Ἀθήναι 1949.
- Runciman S. : Byzantine Civilisation, Oxford 1954.
- Τατάκη Β. : Θέματα Ἑλληνικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήναι 1952.
- Τωμαδάκη Ν. : Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμ. Α', τεύχ. Α', Ἐκδ Β', Ἀθήναι 1956.
- Ulich, R. : History of Educational Thought, U.S.A. 1950.
- Vasiliev, A.A. : History of the Byzantine Empire, 1952.
- Φωτιάδου Π.Ε. : Ἡ Ἐνότης τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήναι 1950.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κριτικὸν σημεῖωμα . . . . . Σελ. 1
Πρόλογος . . . . . Σελ. 5

Κεφ. 1 ΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ, ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΝ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ . . . . . σ. 9-60

1) Εισαγωγή σ. 9. 2) Τὸ διαφέρον τῶν Βυζαντινῶν ὡς ἀτόμων σ. 10
3) Τὸ διαφέρον τοῦ Κράτους σ. 18. 4) Τὸ διαφέρον τῆς Ἐκκλησίας
σ. 36. 5) Τὸ διαφέρον τῶν μοναστηρίων καὶ τῶν μοναχῶν σ. 52.

Κεφ. 2. ΣΚΟΠΟΣ ΑΓΩΓΗΣ ΕΝ ΒΥΖΑΝΤΙΩ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ . . . . . σ. 61-92

1) Οἱ πρωτοπόροι παιδαγωγοὶ τῶν Βυζαντινῶν σ. 61. 2) Σκοπὸς ἀγω-
γῆς ἐν Βυζαντίῳ σ. 66. 3) Ἡ θέσις τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων εἰς
τὴν παιδείαν τῶν Βυζαντινῶν. σ. 82.

Κεφ. 3. ΣΗΜΑΣΙΑ, ΔΥΝΑΤΟΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΑΓΩ- ΓΗΣ . . . . . σ. 93-108

1) Σπουδαιότης καὶ ἀναγκαιότης τῆς ἀγωγῆς σ. 93. 2) Αἱ περὶ τοῦ δυ-
νατοῦ καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἀγωγῆς ἀπόψεις τῶν Βυζαντινῶν σ. 95. 3)
Παράγοντες ἀγωγῆς: (α) Ὁ ρόλος τῆς κληρονομικότητος σ. 96. (β) Ἡ
«ἐξ ὕψους χάρις» σ. 98. (γ) «Προαιρέσεις» καὶ «σπουδῆ» σ. 99. (δ)
Τὸ περιβιβάλλον σ. 102. (ε) Ἡ προσωπικότης καὶ τὰ προσόντα τοῦ κα-
λοῦ διδασκάλου σ. 104.

Κεφ. 4. ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ . . . . . σ. 109-136

1) Ψυχολογικαὶ ἀντιλήψεις σ. 109 2) Διδακτικαὶ ἀντιλήψεις: § 1. Δι-
δακτικὰ ἀξιώματα σ. 116. § 2 Μορφαὶ διδασκαλίας σ. 125. § 3 Ἀτο-
μικὴ διδασκαλία καὶ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος σ. 129. § 4. Ἄτερα δι-
δακτικὰ προβλήματα. σ. 132.

Κεφ. 5. Αἱ ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΚΥΡΙΩΣ ΑΓΩΓΗΣ ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ . . . . . σ. 137-155

§ § 1-2. Ἡ παιδονομία τῶν Βυζαντινῶν σ. 137. § § 3-4. Τὸ ἔργον
τῆς κυρίως ἀγωγῆς. σ. 141 § § 5-6. Μέσα προληπτικῆς καὶ κατασταλ-
τικῆς ἀγωγῆς σ. 143.

Βιβλιογραφία . . . . . Σελ. 156-158
Περιεχόμενα . . . . . Σελ. 159
Παροράματα . . . . . Σελ. 160

Ε.Υ.Δ.Ε.Κ.Τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΚΥΡΙΩΤΕΡΑ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελίς	στίχος	άντι	γράφε
15	17	δασκάλους	διδασκάλους
17	24	έχρησιμοποιήθησαν	έχρησιμοποιήθησαν
19	3	πριγκήπισσαι	πριγκίπισσαι
20	8	πριγκηπίσης	πριγκιπίσης
21	10	Βιωφελές τι	Βιωφελές τι
36	5	πλημελλώς	πλημελώς
37	33	ύποχέρωσις	ύποχρέωσις
54	20	άγραμματοσύνης	άγραμματοσύνης
56	35	Ψυχοφελείς	Ψυχοφελείς
57	24	τά κλασσικάς	τάς κλασσικάς
59	29	όλιγόστευεν	ώλιγόστευεν
60	21	οί αύτοι	αύτοι οί
	23	έν Βυζαντίω	εις τό Βυζάντιον
62	19	έναν Άριστοτέλη	ένα Άριστοτέλη
63	36	παράγων	παράγοντος
73	31	δικαιο-	δικαιού-
82	23	έλλειψαν	έλειψαν
85	19	κατανοώμεν	κατανοούμεν
88	15	άρχι	άρχι
100	17-18	άνε-κλωμένης	άνελ-κομένης
102	17	συμπεπιφοράς	συμπεριφοράς
105	23	σεαυτόν	σεαυτόν
119	10	ένδοιαν	ένδειαν
120	11	πυρωροί	πυλωροί
141	28	ίδουν	ιδεϊν